

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه

برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

گروه ادبیات و علوم انسانی

عنوان پایان نامه:

فرهنگ تشبیهات دیوان عنصری بلخی

خدیدجه همتی اویلق

استاد راهنما

دکتر مجید سرمدی

استاد مشاور

دکتر علی پدram میرزایی

اردیبهشت 1390

دانشگاه پیام زور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
مرکز تهران

پایان نامه
برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی
گروه ادبیات و علوم انسانی

عنوان پایان نامه:

فرهنگ تشبیهات دیوان عنصری بلخی

خدیدجه همتی اویلق

استاد راهنما
دکتر مجید سرمدی

استاد مشاور
دکتر علی پدram میرزایی

اردیبهشت 1390

تقدیم به تار و پودم

پدر بزرگوارم

و

مادر عزیزم

تقدیم به آنان که به ما آموختند

چگونه بیاموزیم و چگونه بیاموزانیم

با سپاس از سه وجود مقدس
آنان که ناتوان شدند تا ما به توانایی برسیم
موهایشان سپید شد تا ما رو سفید شویم
و عاشقانه سوختند

تا گرما بخش وجود ما
و روشن گر راهمان باشند

پدران مان

مادران مان

استادان مان

چکیده

آن چه پیش رو دارید بحثی ای است پیرامون تشبیه در دیوان عنصری بلخی تصحیح سید محمد دبیر سیاقی بر مبنای بیان سیروس شمیسا. روشی که در تدوین این پایان نامه به کار گرفته شده؛ روش تحلیل محتوا و روش توصیفی است یعنی گرد آوری، فیش برداری، تنظیم و طبقه بندی موضوعی و با ابزار مآخذ و مراجع مکتوب، سایت های اینترنتی، مقالات پژوهشی و یاد نامه هاست.

تدوین چنین پایان نامه ای می تواند اولاً تصویری از اندیشه و خیال شاعر را برای ما آشکار کند و ثانیاً با توجه به شفاف سازی تشبیه های به کار رفته در این دیوان و طبقه بندی آنها به صورت فرهنگ الفبایی، این تحقیق می تواند به عنوان الگوی کاری مناسب و مفید برای دانشجویان و دانش پژوهان و علاقه مندان زبان و ادبیات فارسی قابل استفاده باشد.

کل دیوان عنصری 3519 بیت است که از میان این ابیات تعداد 1693 بیت تشبیه دار استخراج شده است. از مقایسه ی این دو عدد می توان چنین نتیجه گرفت که استفاده از عنصر تشبیه در دیوان عنصری از حد متوسط کمتر بوده است.

با توجه به بسامد بالای صور خیال در دیوان عنصری بلخی و با توجه به اهمیت تشبیه به عنوان اساس صور خیال، بررسی بسامد آن در دیوان اشعار وی ضروری می نماید.

کلید واژه ها: بیان، تشبیه، دیوان عنصری بلخی

فهرست مطالب

1	بخش اول: مقدمه
5	بخش دوم
6	فصل اول: زندگی و سخن عنصری بلخی
8	فصل دوم: قصیده
9	فصل سوم: علم بیان
10	فصل چهارم: تشبیه و نشانه های آن
30	بخش سوم: تشبیه در دیوان عنصری بلخی
515	بخش چهارم: فرهنگ الفبایی
516	فصل اول: فرهنگ الفبایی مشبه
577	فصل دوم: فرهنگ الفبایی مشبه به
640	فصل سوم: فرهنگ الفبایی ادات تشبیه
662	بخش پنجم: نتیجه گیری
663	بخش ششم: نمودارها
677	فهرست منابع

بخش اول: مقدمه

اکنون که به یاری خداوند بزرگ، نگارش این وجیزه را به پایان رساندیم؛ خدا را هزاران بار شاکریم که به ما توفیق داد خوشه های پر بار علم و دانش را - بسته به توان خود - از خرمن فضل و اندیشه اساتید ارجمند دانشگاه پیام نور برچینیم و آن ها را توشه ی راه خود در جهت رسیدن به اهداف آینده قرار دهیم. بدون تردید، همنشینی با این بزرگان نهایت آرزویی است که هر فردی می تواند در تمام حیطه های زندگی به ویژه در حیطه ی علم و دانش داشته باشد.

آن چه پیش رو دارید حاصل یک سال و اندی تلاش و فعالیت شبانه روزی این جانب با هدایت و راهنمایی اساتید بزرگوار دکتر مجید سرمدی و دکتر پدرام میرزایی است. این تحقیق به روش استنباطی و تحلیل محتوا و با هدف ارائه تصویری از ذهن و اندیشه عنصری - ملک الشعرا دربار غزنوی به پویندگان راه علم و دانش فراهم آمده و امید است بتواند ذره ای از پیچیدگی های دیوان عنصری را بگشاید و در جهت شناسایی این شاعر بزرگ به همگان مفید و موثر افتد.

از همه کسانی که در این مدت مرا یاری کردند و تجربیات ارزنده خود را در اختیار گذاشتند؛ نهایت سپاس را دارم.

تحقیق درباره علم بیان و عناصر آن از موضوعاتی است که همواره بین صاحب نظران مطرح بوده؛ این موضوع بحثی دشوار، ناتمام و گیرا بوده که با وجود همه سختی هایش آن چنان شوقی در جان طالبان خود می دمد که آنها را بی صبرانه به دریای پرتلاطم صور خیال رهنمون می سازد تا هرکس گوهری از گوهرهای تابناک آن برچیند و آن را چراغ راهی در کشف زیبایی های ادبی کند.

غلام همّت آن خاک عنبرین بویم

غبار راه طلب کیمیای بهروزیست

سرمدت، محمد تقی / 212/1387

یکی از شاخصه های قابل توجه در این زمینه تشبیه بوده که در نوع خود بحثی دشوار ولی گیراست.

بررسی تشبیه در درک دیدگاه شاعران اهمیت فراوانی دارد. به ویژه بررسی آن در دیوان شاعرانی که زبان شعری آنان از اصول و قوانین علم معانی نیز سرشار است. زیرا درک هر مطلبی در گرو آسانی آنست و معانی مطالب دشوار به آسانی به دست نمی آید چه برسد به این که بخواهیم زیبایی ها و تصاویر شاعرانه را در آنها جست و جو کنیم. به عنوان نمونه می توان به نمونه ای از ابیات دیوان عنصری بلخی اشاره کرد که جا به جایی مشبّه و مشبّه به چگونه درک معنی بیت را دشوار می کند.

279/2653	امل را بماند اجل بر گرفته گرفته یمین تو تیغ یمانی	
<p>مشبّه: اجل امل را بر گرفته مشبّه به: یمین ممدوح تیغ یمانی را گرفته ادات تشبیه: بماند وجه شبه: -</p>		

و یا این بیت:

97/1160	سوار سست شود پیش لشکرش گویی که لشکرش چون آبست و کاغذست سوار	
<p>مشبّه: لشکر ممدوح - سوار مشبّه به: آب - کاغذ ادات تشبیه: چون وجه شبه: -</p>		

آری یکی از این شاعران عنصری بلخیست که هم نکات مربوط به علم معانی در اشعار او زیاد استفاده شده و هم صور خیال و این مسأله، اهمّیت و ضرورت کنکاش در دیوان او را هم از جهت بلاغت و هم از جهت فصاحت سخن آشکار می سازد. اهمّیت عنصری در تاریخ ادبیّات ایران از آن جاست که وی در دوره غزنویان می زیسته و بر تمام شاعران سمت ملک الشعرائی داشته و بسیاری از بزرگان دربار غزنوی را مدح گفته است از جمله سلطان محمود غزنوی را که عنصری از فتوحات و لشکر کشی های او در جای جای دیوان خود سخن گفته است. از کسی که نام او در تاریخ همچون نگینی می درخشد. اشاره به مسائل مهم حکومت غزنویان در جای جای دیوان عنصری نکات بسیار مهمی را از تاریخ آن روزگار ایران روشن می سازد.

تحقیق جامع و کاملی در این زمینه انجام نشده است و بررسی این مسأله از باب کشف تشبیه و انواع آن در دیوان او اهمیت ویژه ای دارد و راه را برای دانشجویان در درک شعر عنصری هموار می کند. تلاش های انجام شده در راستای بررسی آثار عنصری انگشت شمار است. از جمله آن ها می توان به بررسی مقام علمی عنصری اشاره کرد که شخصی به نام ((زاهده افتخار)) آن را انجام داده است.

پژوهش دیگر بررسی صور خیال در دیوان عنصری است که در ((تبریز)) انجام شده است. آخرین پژوهش مربوط است به آمار اوزان عروضی دیوان عنصری که به صورت خیلی خلاصه در ((سایت گنجور)) درج شده است.

روشی که در تدوین این پایان نامه به کار گرفته شده؛ روش تحلیل محتوا و روش توصیفی است یعنی گرد آوری، فیش برداری، تنظیم و طبقه بندی موضوعی و با ابزار مآخذ و مراجع مکتوب، سایت های اینترنتی، مقالات پژوهشی و یادنامه هاست. بدین ترتیب که با جمع آوری اطلاعات لازم، ابیات تشبیه دار استخراج گردیده و ارکان تشبیه و انواع آن در تمام ابیات شناسایی و در پایان فرهنگ الفبایی مشبه، مشبّه به و ادات تشبیه تنظیم شده است.

با توجه به اینکه استفاده از عناصر بیانی و تصویرسازی و تشبیه آفرینی در اشعار عنصری زیاد است؛ پس تدوین چنین پایان نامه ای می تواند اولاً؛ تصویری از اندیشه و

خیال شاعر را برای ما آشکار کند و ثانیاً: با توجه به شفاف سازی تشبیه های به کار رفته در این دیوان و طبقه بندی آنها به صورت فرهنگ الفبایی ، این تحقیق می تواند می تواند به عنوان الگوی کاری مناسب و مفید برای دانشجویان و دانش پژوهان و علاقه مندان زبان و ادبیات فارسی قابل استفاده باشد.

مهم ترین مسائل مطرح شده در این تحقیق به شرح زیر است:

1- کاربرد تشبیه در اشعار عنصری چگونه است ؟

2- انواع تشبیه در اشعار او کدامند ؟

3- بسامد انواع تشبیه در اشعار او چگونه است ؟

4- آیا در اشعار او نمونه ای برای همه تشبیهات یافت می شود ؟

بخش دوم

فصل اول : زندگی و سخن عنصری بلخی

فصل دوم : قصیده

فصل سوم : بیان

فصل چهارم : تشبیه و نشانه های آن

فصل اول: زندگی و سخن عنصری

عنصری ملک الشعراء دربار محمود و مسعود غزنوی و یکی از بزرگ ترین قصیده سرایان و ثنا گستران زبان و ادب فارسی است. سال تولد و آغاز زندگی وی معلوم نیست مطابق بعضی نوشته ها و حکایت ها بازرگان زاده ای توانگر و ثروتمند بوده است. تحصیلات وی نیز بر ما معلوم نیست. از دیوانش چنین بر می آید که به علوم اوایل آشنایی داشته است. وی در سال 431 هجری دار فانی را وداع گفته است.

امیر نصر بن ناصرالدین سبکتکین برادر سلطان محمود غزنوی، عنصری را به دربار وی معرفی کرد. وی در دربار محمود مقرب بود و احتمالاً از ندیمان وی به شمار می آمد. معاصران وی همیشه به مقام او رشک می برده و هر شاعری که به استادی خود معتقد بوده؛ وی را طرف حمله قرار داده؛ خود را برتر شمرده. به عنوان نمونه خاقانی از شعرای قرن ششم - که استادی او مسلم است - از میان همه شعرا به عنصری تاخته، خود را از او برتر و والاتر شمرده و ظاهراً یکی از معاصرین خاقانی، عنصری را بر او ترجیح داده و خاقانی را متغیر کرده است.

آثار عنصری

دیوان اشعار که سه چهار هزار بیت بیشتر از آن در دست نیست.

این کتاب از سه بخش تشکیل شده است:

بخش اول قصاید است که در این بخش حدود 70 قصیده در مدح پادشاهان و بزرگان غزنوی سروده شده است.

بخش دوم مربوط به رباعیات است .

بخش سوم نیز به آیات پراکنده مثنویات اختصاص دارد.

-حکایت "وامق و عذرا" که گویا به بحر تقارب بوده.

- رساله " شاد بهر و عین الحیاء " که بعضی آن را تحریف کرده " نهر عین الحیاء " خوانده‌اند و ابوریحان این حکایت را از پارسی به عربی نقل کرده و آن را " قسیم السرور و عین الحیاء " نامیده است. از این جا معلوم می‌شود که داستان به نام شاد بهر و عین الحیاء است. - سرخ بت و خنگ بت که مجسمه بودا و زن اوست در نزدیکی بامیان . ابوریحان آن را به عربی ترجمه کرده و آن را حدیث " صنمی البامیان " نامیده است.

ویژگی های شعری عنصری:

- عنصری شاعری توانا و هنرمند است. در بیان معانی دقیق و خیالات باریک مهارت دارد.
- بر اثر احاطه به ادب عربی، گاه مضامین خود را از شاعران بزرگ تازی گوی پیش از خود اقتباس کرده است. ولی چنان رنگ تازه و شکل جدید بدان بخشیده که ساختار نخستین در آن دیده نمی‌شود.
- فکر منطقی در شعر او حاکم است.
- اشعار وی از جهت حفظ متانت معنی و مطابقت آن با قوانین فکر از دیگر اشعار ممتاز است.
- معانی اشعار وی اغلب فلسفی است.
- دقت خیال و باریکی اندیشه و سعی در آوردن مضامین نو و ابداعی، فهم اشعار عنصری را تا حدی دشوار ساخته و به همین سبب اشتباهات بسیاری در نسخه های دیوان وی راه یافته و نیازمند بررسی و تصحیح دقیق است.

ممدوحین عنصری

سلطان محمود غزنوی

سلطان ابو سعید شهاب الدّوله مسعود بن محمود غزنوی

امیر ابوالمظفر نصر بن ناصرالدین سبکتگین سپهسالار خراسان و برادر کوچک تر سلطان محمود

غزنوی

امیر ابو یعقوب عضدالدّوله یوسف بن سبکتگین برادر دیگر سلطان محمود غزنوی

خواجه ابوالقاسم احمد بن حسن میمندی وزیر سلطان محمود و پسرش مسعود غزنوی

خواجه ابوالحسن

ابوجعفر محمد بن ابی الفضل

محمد بن ابراهیم طایی

فصل دوم: قصیده

قصیده فعلی به معنی مفعول است و های آن های تخصیص اسم است. یعنی شعری که در آن قصد خاصی باشد و آن قصد در اصل مدح است. قصد در عربی به معنی توجه و روی آوردن به کسی یا چیزی است و این توجه در قصیده به ممدوح و مدح است.

قصیده از چند بخش تشکیل می شود 1- تغزل 2- حسن تخلص 3- مدح 4- شریطه

قصیده قالب رایج و مسلط شعر فارسی از آغاز (اوایل قرن چهارم) تا پایان قرن ششم است و از این تاریخ به بعد غزل اندک اندک جای آن را می گیرد. ولی اوج قصیده سرایی در قرون پنجم و ششم است. قصیده اولین نوع شعری است که در ادبیات فارسی (و بعد از اسلام) به تقلید از ادبیات عرب به وجود آمده است. لحن و موضوع قصیده حماسی بوده

است و در آن از مدح و مفاخره و هجو و از این قبیل مسائل سخن می‌رود و مسایل دیگر جنبه فرعی و ثانوی دارد.

مدح در عصر عنصری

در مدح این عصر، علاوه بر غلو و اغراق فوق‌العاده، مضامین نیز بسیار متنوع بوده و همه فضایل انسانی به ممدوح نسبت داده می‌شود. و فتح نامه‌های پرآب و تاب و قصیده‌های غرّاً درباره جهان‌گشایی‌های ممدوح سروده می‌شود. عنصری در مدح، میانه روی را از دست نداده و مانند بیشتر شعرا مبالغه نمی‌کند ولی تا می‌تواند دعاوی خود را با دلیل و برهان اثبات می‌کند.

فصل سوم : بیان

بیان علمی است که از نحوه ارائه یک مطلب به شیوه‌های گوناگون سخن می‌گوید. بیان ارائه یک کلام به صورت مخیل است و کلام مخیل در قالب تشبیه ارائه می‌شود. تشبیه یعنی مانند کردن چیزی به چیز دیگر به شرط این که مبتنی بر کذب باشد.

اساس علم بیان بر تشبیه است و سایر شاخه‌های علم بیان از آن سرچشمه گرفته‌اند. یعنی ما کلام مخیل و هنری را در تشبیه می‌یابیم. تشبیه چهار رکن دارد که عبارتند از: مشبه، مشبه‌به، ادات تشبیه، وجه شبه.

وجود ادات تشبیه و وجه شبه در ساختار تشبیه اختیاری و وجود مشبه و مشبه‌به در ساختار تشبیه ضروری است و با حذف یکی از این دو رکن استعاره به وجود می‌آید.

فصل چهارم : تشبیه و نشانه های آن

تشبیه مانند کردن چیزی است به چیزی، مشروط بر این که آن ماندگی مبتنی بر کذب باشد نه صدق. به عبارت دیگر، تشبیه ادعای همانندی و اشتراک چیزی است با چیز دیگر در یک یا چند صفت.

تشبیه در جملات ایجابی است نه سلبی. مگر این که غرض تشبیه، ترجیح مشبه بر مشبه به باشد که در این صورت باید جمله سلبی را به ایجابی برگرداند.

خوب است که تشبیه میان موضوعات ذهنی و موضوعات عادی انجام شود تا موضوعات ذهنی به کمک موضوعات عادی وضوح یابند.

نقش تشبیه در دستگاه بلاغی

اگر دستگاه بلاغی را شامل همه تصاویر و تزیینات بدیعی و بیانی بدانیم؛ تشبیه مهم ترین عنصر سازنده این دستگاه است که صورت های دیگر خیال مانند استعاره، تشخیص و حتی رمز و کنایه از آن ناشی می شود. تشبیه نشان دهنده وسعت و زاویه دید شاعر است؛ نشان می دهد که شاعر چگونه توانسته میان اشیاء و عناصر به ظاهر بی ارتباط و متنوع، پیوند ایجاد کند؛ ارتباطی که با هیچ دید و توانی جز دید و توان شاعر دریافت نمی شود.

هسته مرکزی خیال های شاعرانه تشبیه است. تشبیه نشان دهنده تقلید یا خلاقیت نویسنده یا شاعر است و نشان می دهد تا چه میزان صاحب اثر، آفریننده یا مقلد بوده است. چنین آفرینشی شاعران و نویسندگان صاحب سبک را از مقلدان متمایز می کند: زیرا شاعران مقلد از تشبیهات و استعارات ایشان استفاده می کنند و در واقع از چشم ایشان می بینند و از زبان ایشان می گویند.

مهم ترین اغراض تشبیه

1. **بیان امکان مشبه:** اگر مشبه، به ظاهر عجیب و ناممکن باشد، با تشبیه آن به مشبه بهی که در ممکن بودن آن شک و شبهه ای نیست، آن را ممکن و شدنی و پذیرفتنی جلوه می دهند.

2. **بیان حال مشبه:** آن گاه که شاعر می خواهد به وسیله تشبیه چگونگی مشبه را آشکارا بیان کند و این در صورتی است که حال مشبه به، از پیش، بر همه روشن باشد.

3. **بیان مقدار حال مشبه در کمی یا زیادی یا قوت یا ضعف.**

4. **بیان شگفتی مشبه:** وقتی که بخواهند صفتی شگفت را به وسیله تشبیه برای مشبه ثابت کنند؛ بدین منظور، مشبه را به مشبه بهی بدیع و شگفت که تنها در عالم ذهن و خیال شاعر تحقق یافته و در عالم خارج موجود نیست، مانند می کنند.

5. **تحسین و تعظیم مشبه:**

6. **تقیح و زشت جلوه دادن مشبه در چشم مخاطب.**

ارکان تشبیه

مشبه: آنچه که مانند می شود.

مشبه به: آنچه که بدان مانند می کنند.

مشبه به از جمله عناصری است که مبین خلاقیت در دستگاه بلاغی است، زیرا علاوه بر تشبیه، اساس استعاره را نیز تشکیل می دهد. وجه شبه از مشبه به اخذ می شود، نو بودن این عنصر به نوآوری در ساختمان تشبیه می انجامد و برعکس تکراری و تقلیدی بودن آن ساختمان تشبیه را مبتذل و عامیانه می سازد.

وجه شبه : صفت یا وجه مشترکی که بین مشبه و مشبه به وجود دارد.

بدون تردید اهمیت و ارزش هنری یک تشبیه به چگونگی و کیفیت وجه شبه وابسته است. وجه شبه رابطه‌ای است که شاعر یا نویسنده آن را کشف کرده است و اهمیت این کشف کمتر از یک قانون علمی نیست. چنین ارتباطی بین طرفین تشبیه یعنی مشبه و مشبه به ممکن است از زوایای گوناگون باشد و شاعر یا نویسنده تنها کسی است که به آن پی می‌برد و دیگران را نیز تا اندازه‌ای در آگاهی خویش شریک می‌کند. همان‌طور که مشبه به‌های تقلیدی زبان ادب را به زبان خودکار نزدیک می‌کند، به همان نسبت وجوه شبه تکراری و تقلیدی نیز چنین می‌کنند. هرچه شاعر در پیدا کردن روابط مشبه و مشبه به خلاقیت به کار بندد، وجه شبه بر جسته تر خواهد شد و در نتیجه جنبه ادبی کلام بارزتر می‌گردد. وجه شبه عامل اصلی و اساسی فعال نمودن ذهن خواننده و مشارکت دادن وی در جریان آفرینش است.

ادات تشبیه : واژه‌هایی که شباهت را به وسیله آنها نشان می‌دهند. این ادات، اغلب عبارتند از : چون، چو، همچون، همچو، مانند، همانند، بسان، مثل، مثال، به صورت، به کردار، چنان، چنان، مانا، به مثل، پنداری، گویا، گفتنی، به شیوه، به اسلوب، به شکل، چنانچون، پنداری، گویی، گفتی، به مثبت و واژه‌هایی از این قبیل.

گاهی نیز از فعل ماندن و نسبت کردن و شباهت داشتن و همچنین پسوند "وار"

استفاده می‌شود

انواع تشبیه

به طور کلی، تشبیه از شش جهت قابل بررسی است.

انواع تشبیه از جهت وجود یا عدم وجود ادات تشبیه

انواع تشبیه از جهت ذکر یا عدم ذکر وجه شبه

انواع تشبیه به اعتبار محسوس یا معقول بودن طرفین

انواع تشبیه به اعتبار مفرد، مقید، یا مرکب بودن طرفین

انواع تشبیه به اعتبار انواع وجه شبه

انواع تشبیه به لحاظ شکل

انواع تشبیه از جهت وجود یا عدم وجود ادات تشبیه :

مرسل : تشبیهی است که ادات تشبیه در ساختار آن ذکر شود.

205/2005	چو من طواف کنم گرد مجلسش دولت کند طواف به نزد چو حاجیان به حرم	
مشبه: دولت به نزد عنصری طواف کند مشبه به: حاجیان به حرم طواف کنند ادات تشبیه: چو وجه شبه: طواف کردن افراد به دور چیزی		